

بررسی و مطالعه نقوش تزئینی سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا از شهرستان دره‌شهر^۱

اکبر شریفی نیا^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۱/۲۲

آرش لشکری^۳

تاریخ تصویب: ۱۳۹۶/۰۱/۱۶

چکیده

نقوش تزئینی سنگ مزارها، بازخوردی از شرایط فرهنگی، اجتماعی و دینی است، که در قالب نقوش حیوانی، انسانی، هندسی، کتیبه‌نگاری و نقوش نمادین تجلی می‌یابد. بر اساس مطالعات میدانی به عمل آمده، قبرستان قدیمی مار زلیخا (مادر زلیخا)^۱ در شهرستان دره‌شهر، یکی از مناطقی است که به‌رغم فرسودگی سنگ‌قبر آن به دلایل مختلف، از منظر مطالعات هنری و مردم‌شناسی، قابلیت بررسی و مطالعه روشمند و علمی را دارد. از اهداف اصلی این پژوهش ضمن دسته‌بندی و تفکیک نقوش تزئینی سنگ قبرهای مار زلیخا (مادر زلیخا)، تحلیلی بر نقوش تزئینی سنگ قبور فوق‌الذکر بر اساس مطالعات مردم‌شناسی است. سؤالات اصلی پژوهش عبارتند از: ۱. چه نوع نقوشی بر سنگ مزارهای مادر زلیخا به تصویر کشیده شده است؟ ۲. این نقوش در فضای فرهنگی این منطقه، چگونه قابل تبیین است؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد، سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا، بر اساس نقوش تزئینی آن‌ها، به دو دسته سنگ قبر مردان و سنگ قبر زنان قابل تقسیم و نقوش تزئینی به‌کار رفته در تزئین این سنگ مزارها، نقوش حیوانی (بزکوهی و اسب)، انسانی، کتیبه‌نگاری (شهادتین و کتیبه‌هایی با مضمون معرفی شخص متوفی، سال فوت و طایفه ایشان)، نقوش نمادین مذهبی (مهر و تسبیح) و نقوش نمادین غیرمذهبی (ابزار روزمره زندگی) است. براساس مطالعات مردم‌شناسی، هرکدام از این نقوش تزئینی ضمن اشاره به جنسیت فرد متوفی، بیانگر فرهنگ ایلی و عشایری منطقه است؛ حجاران با توجه به حجم کم فضای سنگ‌قبر، نقوش را به تصویر کشیده‌اند. این پژوهش، با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و بر اساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای به سرانجام رسیده است.

واژگان کلیدی: شهرستان دره‌شهر، قبرستان مادر زلیخا، سنگ قبر، نقوش تزئینی.

مقدمه

از بدو هستی تا به امروز، یکی از اساسی‌ترین تفکرات آدمی را مساله مرگ و جهان پس از آن تشکیل داده است. این بینش، در تمامی جوامع دارای مجموعه‌ای از نموده‌ها و جلوه‌های گوناگون است. از آیین‌ها، مراسم و سرودها گرفته تا خلق آثاری همچون مجسمه‌ها، نقاشی‌ها و آثار مصور. یکی از اجزای لاینفک این تفکر در کلیه جوامع، که همچون ابزاری اساسی برای نموده‌های عینی و معنوی آن به کار رفته، مزار و سنگ-مزار است. سنگ از دیرباز، همواره برای آدمی از جایگاه خاصی برخوردار بوده است، چه در قالب منزلگاه و جایگاه سکونت، چه به‌عنوان ابزار و وسیله کار و چه در قالب هویتی مقدس و مذهبی (خسرونژاد، ۱۳۷۷: ۲۳).

مردم شهرستان دره‌شهر نیز همانند دیگر مناطق ایران زمین برای تدفین مردگان خود، در گذشته آیین و رسوم ویژه‌ای داشتند و مکان متوفی را با نگاه زیبایی-شناسی خاص خود، انتخاب و مزین می‌کردند. از جمله این اماکن تاریخی جهت تدفین مردگان در شهرستان دره‌شهر از استان ایلام، قبرستان مادر زلیخا است. متأسفانه مکانی با این قابلیت پژوهشی، مورد توجه مطالعه علمی هیچ پژوهشگری تا به حال قرار نگرفته است. بنابراین، ثبت و ضبط آن‌ها قبل از نابودی این آثار، امری ضروری به‌نظر می‌رسد.

مساله تدفین و نگاه اعتقادی توسل به امامزاده مادر زلیخا سبب گردیده قبرستانی با مساحت بزرگی در این منطقه شکل گیرد. سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا، مزین به نقوش تزئینی است که از متن و بطن تاریخ فرهنگی، اجتماعی و دینی مردمان این منطقه سرچشمه می‌گیرد. از اهداف اصلی این پژوهش، ضمن دسته‌بندی و تفکیک نقوش تزئینی سنگ‌های قبرستان مار زلیخا(مادر زلیخا)، تحلیلی بر نقوش تزئینی سنگ‌قبور فوق‌الذکر بر اساس مطالعات مردم-شناسی است. مطالعه و درک و آگاهی از این نقوش، مسیر نیل به ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی و تفکرات بومیان منطقه را هموار می‌سازد و پیامد آن آشنایی با تاریخ و تمدن انسان و حتی رسیدن به شناخت خود است.

پیشینه پژوهش

در مورد سنگ‌مزارها و نقوش تزئینی آن‌ها می‌توان به مطالعات انجام‌شده زیر اشاره کرد: «آثار سنگی تمدن اسلامی در گورستان آرامنه تبریز» نوشته محمدباقر کبیر صابر (۱۳۹۱) که به بررسی ترکیب متضاد و

متفاوت معنایی و شکلی سنگ‌قبور آرامنه و مسلمانان در این گورستان می‌پردازد؛ «مزار پیرمرا، منظر فرهنگی- آیینی شهرستان بانه»، نوشته فرناز مخلص و همکاران (۱۳۹۲)، که از این گورستان به مثابه یک مرکز فرهنگی - مذهبی مهم یاد می‌کنند و بر حفظ و نگهداری آن تأکید دارند؛ «نشانه‌شناسی نقوش سنگ-های قبرستان دارالسلام شیراز» نوشته جواد پویان و مژگان خلیلی (۱۳۸۹)، که ضمن توضیح پیشینه این گورستان، به تقسیم‌بندی نقوش تزئینی این گورستان و مطالعات مردم‌شناسی آن می‌پردازند؛ «سفیدچاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان» نوشته روجا علی‌نژاد (۱۳۹۳)، در این مقاله، ضمن معرفی گورستان سفیدچاه، نقوش تزئینی آن تقسیم‌بندی و بازخورد معنایی آن‌ها تفسیر و تبیین می‌گردد؛ «بررسی سنگ‌نبشته‌های تاریخی شهرستان یزد (سنگ‌قبور قرون ۵ تا ۱۳ هجری) با تأکید بر ویژگی‌های گرافیکی آن» نوشته صداقت جباری کلخوران و محمدرضا خبیری (۱۳۸۹)، در این مقاله، نویسندگان به توضیحاتی در مورد اصطلاحات محلی حجاری و نقوش کتیبه‌ای این گورستان می‌پردازند؛ «سنگ‌مزارهای ایران» نوشته هوشنگ پورکریم (۱۳۴۲)، در این مقاله، نویسنده با تقسیم‌بندی نقوش تزئینی سنگ‌مزارها به صورت کلی (نقوش انتزاعی و نقوش برگرفته از زندگی روزمره)، ذکری از سنگ‌مزارهای مختلف ایران به ویژه منطقه اردستان را مطرح می‌کند؛ «سنگ‌مزارها از پنجره مردم‌شناسی هنر» نوشته پدارم خسرونژاد (۱۳۷۷)، در این مقاله، نویسنده ضمن توضیحاتی در مورد مساله مرگ و نگاه مردم‌شناسی به آن، ویژگی‌های کلی سنگ‌مزار، ویژگی‌های عام سنگ‌مزارها را همراه با نمونه‌هایی ذکر می‌کند؛ «معرفی و بررسی باستان‌شناختی نقوش قبرها در گورستان اسلامی بخش مرکزی شهرستان آبدانان، استان ایلام» نوشته مهسا فیضی و نسیم فیضی (۱۳۹۲)، در این پژوهش، نویسندگان نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی و ... سنگ-قبور آبدانان را با مناطق دیگر ایران از جمله دلجان، دارالسلام شیراز و سمیران (استان گیلان) مقایسه و تحلیل می‌کنند. در این پژوهش، نقوش تزئینی سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا برای نخستین بار ضمن طبقه‌بندی نقوش تزئینی سنگ‌قبور این قبرستان، دسته‌بندی شکلی سنگ‌قبور آن، نقوش تزئینی سنگ-قبور را در بطن و متن فرهنگ ایلی و عشایری این منطقه مورد مطالعه قرار می‌دهد.

روش تحقیق

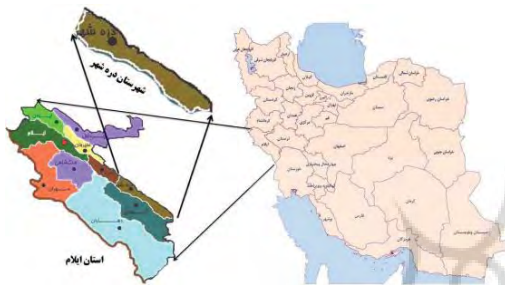
این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و مطالعات آن به صورت میدانی (مراجعه حضوری به قبرستان مادر زلیخا، عکس برداری، طراحی و ...) و کتابخانه‌ای به سرانجام رسیده است.

نگاهی اجمالی به تزئینات سنگ قبرها در دوران اسلامی بر پایه شواهد به جای مانده از تمدن‌های کهن در مشرق زمین، به خوبی آشکار است که شمایل‌نگاری و تصویرسازی آن‌ها به شیوه‌ای روایتگرانه بخش لاینفک آرامگاه‌ها، سنگ‌ها و لوح‌های قبور را به خود اختصاص داده است (خسرونژاد، ۱۳۷۷: ۲۴). با ظهور اسلام، شیوه تدفین تغییر پیدا کرد. از قرن دوم هجری به بعد، شاهد بناهای آرامگاهی هستیم که ریشه در اعتقادات معنوی مردم، یعنی جهاد در راه خدا و شهادت دارد. از قرن چهارم هجری به بعد، برای بزرگداشت افراد، سنگ قبرهایی ساخته شد تا یاد و خاطره آن برای بازماندگان باقی بماند. این سنگ قبرها، با مضامینی شامل آیات قرآنی، که برای روح متوفی طلب بخشش می‌کند و نیز نام و سال متوفی و مزین به تزئیناتی بود که از لحاظ تزئین و نوع و نقش آن به شخصیت افراد بستگی داشت (جباری کلخوران و خبیری، ۱۳۸۹: ۶۲). به طور کلی، استفاده از عناصری چون سنگ قبر و پیشینه تاریخی آن به عنوان نشانی جهت شناسایی فرد مدفون شده در ایران امری نامشخص است. اگرچه، تا بعد از اسلام هیچ سند و مدرکی دال بر چگونگی آغاز کار گذاشتن سنگ بر قبر وجود ندارد، اما انجام تدفین و گذاشتن سنگ بر قبر پس از چهل روز در فقه شیعه را می‌توان سرآغاز این سنت به حساب آورد (تناولی، ۱۳۸۸: ۷). بر اساس مطالعات صورت گرفته، هر کدام از این سنگ قبرها، برحسب شرایط فرهنگی و اجتماعی و دینی دارای مضامینی تزئینی است. مضامین دینی به صورت خط نوشته‌های دینی، مانند آیات و احادیث الهی است؛ به همین ترتیب، مضامین فرهنگی و اجتماعی بیانگر تفکرات شخصی متوفی، شغل، فرهنگ و طبقه اجتماعی وی بود که در قالب نقوش سمبلیک همچون نقوش حیوانی، هندسی، خوشنویسی و حتی نقوش انسانی به تصویر کشیده می‌شد. به طور کلی، ویژگی‌های عام سنگ‌مزارها جهت بررسی و مطالعه علمی عبارتند از: نحوه استقرار سنگ‌مزار، شکل و پیکره سنگ‌مزار، نوع حجاری و پرداخت سنگ، نوشتار و آرایش خطوط، نقوش، اشکال و مفاهیم نهفته در تصاویر (خسرونژاد، ۱۳۷۷: ۲۴).

موقعیت جغرافیایی شهرستان دره‌شهر و قبرستان مادر

زلیخا

دره شهر از توابع استان ایلام، در ۱۴۲ کیلومتری جنوب شرقی شهرستان ایلام و در ۳۵ کیلومتری غرب شهرستان پلدختر به عرض و طول جغرافیایی ۳۳ درجه و ۷ دقیقه و ۴۷ درجه و ۲۱ دقیقه، در شرق ویرانه‌های شهر تاریخی سیمره بنا شده است (شریفی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۴-۲۵) (نقشه شماره ۱). قبرستان مادر زلیخا در مسیر راه ارتباطی دره‌شهر به استان ایلام و در پایین دست روستای فرهادآباد (تنگه سیکان) قرار دارد (تصاویر شماره ۱).

نقشه ۱: موقعیت جغرافیایی شهرستان دره‌شهر (نگارندگان).

تصاویر شماره ۱: موقعیت جغرافیایی و نمایی از زاویه شمال غربی قبرستان مادر زلیخا (نگارندگان).

وجه تسمیه قبرستان مار زلیخا

یکی از دلایل اصلی قرارگیری قبرستان در این مکان، ابراز مهر و محبتی است که در بین اهالی بومی منطقه دره‌شهر نسبت به بارگاه مقدس امامزاده مادر زلیخا

مطالعات فرهنگی و هنری هستیم.

تصاویر شماره ۳: نمایی از سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا (نگارندگان).

مصالح عمده ساخت قبرهای قبرستان مار زلیخا را سنگ تشکیل می‌دهد. این قبرها به صورت سنگ-یک پارچه، در برخی موارد درون فضاهایی مستطیل-شکل سنگی که با شکل‌های مختلف مثلثی و مربعی ... چینش یافته‌اند، قرار می‌گیرند (تصاویر شماره ۴).

تصاویر شماره ۴: نمایی از ساختار کلی قبرهای قبرستان مادر زلیخا (نگارندگان).

تزئینات سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا

تزئینات سنگ مزارهای مورد مطالعه، در چهار دسته کلی، قابل بررسی و مطالعه هستند. این چهار دسته عبارتند از: نقوش کتیبه‌نگاری، نقوش حیوانی، نقوش انسانی و نقوش نمادین.

نقوش کتیبه‌نگاری

کتیبه‌های به کار رفته در تزئینات سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا را می‌توان به کتیبه‌هایی با مضامین مذهبی و غیر مذهبی تقسیم کرد. در کتیبه‌های غیرمذهبی، به ذکر نام متوفی، تاریخ فوت و اصل نسب طایفه‌ای ایشان و... پرداخته شده است. کتیبه‌های مذهبی، به ذکر جملات دینی مانند شهادتین «أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَ أَشْهَدُ أَنَّ عَلِيًّا وَلِيُّ اللَّهِ»، «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»، «هُوَ الْحَيُّ الَّذِي لَا يَمُوتُ»، «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ»، «يَا وَاسِعَ الْمَغْفَرَةِ»، «إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»، اختصاص یافته است.

دارند (تصویر شماره ۲). براساس مصاحبه شفاهی با یکی از ریش‌سفیدان روستای فرهادآباد به نام قاسم کولیوند، مادر زلیخا دختر امامزاده شاه‌روین است و در ذکر معجزات امامزاده مادر زلیخا، مطالب بسیاری گردآوری شد؛ از نشانه‌های اعتقادی ساکنان منطقه به این مکان مقدس، مواردی مانند قراردادن وسایل روزمره زندگی عشایری، الوار مورد نیاز، ظرف‌های روغن حیوانی و... در گذشته و امروزه بستن پارچه‌هایی به درخت بلوط این امامزاده جهت برآوردن حاجات مردم مشاهده گردید. بنابراین، نام این قبرستان برگرفته از نام متبرک امامزاده مادر زلیخا است؛ و دلیل قرارگیری قبرها در این مکان، حس ارادت و محبتی است که اهالی بومی منطقه نسبت به این امامزاده دارند.

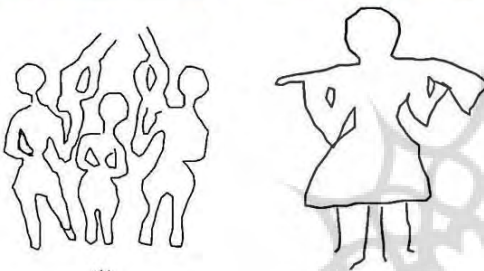
تصویر شماره ۲: نمایی از امامزاده مادر زلیخا، قبر ایشان که به صورت صندوقی شکل است و درخت بلوطی که در ضلع شرقی امامزاده قرار دارد (نگارندگان).

یافته‌های پژوهش

سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا

سنگ قبرهای مورد مطالعه، به شکل‌های مستطیل، لوزی و گاهی در یک نمای محراب مانند طراحی شده‌اند. نکته جالب توجه در این میان، وجود دو سنگ مزار (سنگ قبرهای ترکیبی) برای هر متوفی است، که یکی بر بالای سر و دیگری پایین پا به منظور شناسایی قبر در نظر گرفته شده است؛ معمولاً بر هر دو سنگ مزار، نقوشی توسط هنرمند کنده‌کاری شده است (تصاویر شماره ۳). قدمت سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا بیش‌تر از صدسال است. این سنگ قبرها، اکثراً به صورت مسطح هم‌عرض با زمین و در تعدادی اندک به صورت صندوقی شکل ساخته شده‌اند. متأسفانه بر اثر گذشت زمان و دلایل بسیاری دیگر، همچون نبود آگاهی از چنین میراث ارزشمندی، ایجاد راه و سدسازی در منطقه و سایر عوامل انسانی و محیطی، شاهد تخریب این آثار و عدم توجه به آن‌ها به لحاظ

یکدیگر در جهت بیان اهداف فوق‌الذکر طراحی شده- اند(تصاویر شماره ۷- طرح‌های شماره ۲). تنها در یک نمونه دو فرد تفنگ‌به‌دست، در اطراف یک فرد نوجوان طراحی گردیده که به احتمال بسیار، مفهومی خانوادگی و آیینی را مدنظر داشته‌اند(طرح الف).

الف

تصاویر شماره ۷- طرح‌های شماره ۲: نقوش انسانی سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا(نگارندگان).

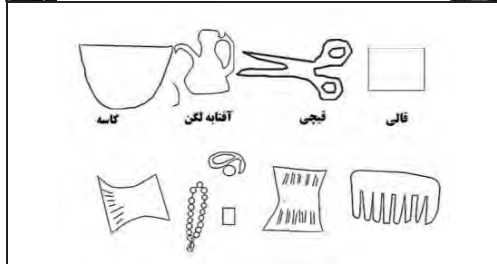
قرارگیری چنین کتیبه‌هایی درون قاب‌های بیضی و مستطیل‌شکل به آن‌ها کاربردی تزئینی نیز بخشیده است(تصویر شماره ۵)

تصویر شماره ۵: کتیبه‌نگاری سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا(نگارندگان).

نقوش حیوانی

بیش‌تر نقوش حیوانی به کار رفته در تزئینات سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا، نقش حیواناتی چون پلنگ، سگ، بزکوهی (در زبان بومی منطقه به آن إشکار می‌گویند) و اسب اختصاص یافته است. تمامی نقوش حیوانی در سنگ قبرهایی که به صورت عمودی بر بالای سنگ - قبرهای افقی قرار دارند، نقر شده‌اند(طرح‌های شماره ۱ - تصاویر شماره ۶).

تصاویر شماره ۸- طرح‌های شماره ۳: نقوش نشانه‌ای سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا (نگارندگان).

تصاویر شماره ۶- طرح‌های شماره ۱: نقوش حیوانی سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا (نگارندگان).

نقوش انسانی

غالب نقوش انسانی نقر شده روی سنگ‌های قبرستان مورد مطالعه، در حال سوارکاری، تفنگ‌به‌دست و در حال شکار هستند. این نقوش در ارتباط مستقیم با نقوش حیوانی و به صورت یک مجموعه مرتبط با

نقوش نمادین

یکی از مهم‌ترین بخش‌های تزئینات سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا، نقوش نمادین نقر شده روی آن‌ها است. این نقوش، برگرفته از فضای دینی و فرهنگی مردمان بومی منطقه و به نوعی نشانه‌هایی از مهم‌ترین اصول زندگی ایلی و عشایری منطقه است. نکته جالب توجه این است که، برخلاف نقوش انسانی و حیوانی با مضامین شکار و ...، که روی سنگ‌قبرهای عمودی این قبرستان حجاری شده بودند، اکثریت نقوش نمادین، روی سنگ قبرهای افقی حجاری شده‌اند. نقوش نمادین قبرستان مادر زلیخا عبارتند از: شانه یک‌طرفه، شانه دوطرفه، مهر، تسبیح و سجاده، آفتابه لگن یا گلاب‌پاش، قیچی، شانه فرش‌بافی (به زبان محلی «کرکیت»، کاسه (تصاویر شماره ۸- طرح‌های شماره ۳).

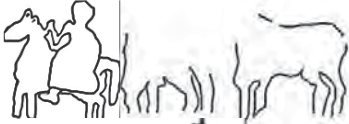

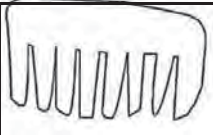

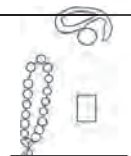

تحلیل

مزار انسان پیش از آن‌که، گویای مرگ انسان باشد، نشانه زندگی انسان است؛ زیرا که مرگ میوه زندگی، بخشی از زندگی و کوچک‌تر از زندگی است (پورکریم، ۱۳۴۲: ۳۱). به‌طور کلی، یک سنگ‌قبر در مرحله اول به معرفی صاحب خود می‌پردازد؛ و از دیگر عملکردهای آن، ایجاد ارتباط تصویری و نوشتاری با بیننده در انتقال پیام خود در قالب مشخصات فردی متوفی است (پویان و خلیلی، ۱۳۸۹: ۹۹). سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا، تجلی فرهنگ ایلی و عشایری منطقه دره‌شهر و طوایف این شهرستان همچون طایفه سرخه‌مهری و رشنو، درکوند و... است. آنچه که در زندگی ایلی عشایری مهم و قابل‌تقدیر و ستایش بوده است، در تزئین و طراحی این سنگ قبرها به‌کارگرفته شده است؛ مباحثی همچون شکار، سوارکاری، تیراندازی، نظارت بر امور خانوادگی (مردسالاری)، از جمله مهم‌ترین ویژگی‌های زندگی ایلی است که در تزئینات سنگ قبر مردان به طور واضح، قابل مشاهده و بررسی است. حیواناتی چون بزکوهی (شکار) و پلنگ، توانایی و شجاعت یک فرد ایلی را در شکار آن‌ها نشان می‌دهد. بنابراین، نقش چنین حیواناتی روی برخی از سنگ‌قبرها- که مردانی را در حال شکار چنین حیواناتی نشان می‌دهند- نشانه‌ای از به یادگار گذاشتن توانمندی‌های چنین افرادی محسوب می‌شود. سگ در امر گله‌داری و مراقبت و حراست از گله‌های دامداران حیوانی کارآمد و مفید محسوب می‌شد. اسب، مهم‌ترین وسیله‌ای است

که در زندگی ایلی و عشایری، هم سوارکاری آن، هم شکار به وسیله آن، در بین مردمان بومی منطقه، حائز اهمیت بوده است.

مهم‌ترین بخش تزئینات قبرستان مار زلیخا، نقوش نمادین آن است. این نقوش از دو منظر کارکردی و تزئیناتی قابل بررسی و مطالعه هستند. در بخش کارکردی این نقوش، نخستین و مهم‌ترین کاربرد آن‌ها، ابتدا نشان دادن فرهنگ دینی منطقه و در مرحله دوم، نشان دادن جنسیت شخص متوفی است. ترکیب و ارائه این نقوش به گونه‌ای است که مخاطب بدون توسل به خواندن نام شخص متوفی و تنها با توجه به تزئینات این سنگ‌قبرها می‌تواند جنسیت شخص مدفون شده را تشخیص دهد. در سنگ قبر زنان قبرستان مادر زلیخا، نقوشی چون قیچی، شانه دو طرفه، قالی و شانه قالی‌بافی (کرکیت) مشاهده می‌شود. در سنگ قبر مردان این قبرستان، نقوشی چون شانه یک طرفه، کاسه، گلاب‌پاش یا آفتابه‌لگن مشاهده می‌شود. وجه مشترک تزئینات سنگ قبر مردان و زنان قبرستان مادر زلیخا، ابتدا آفتابه‌لگن و سپس نقوش مهر، تسبیح و سجاده است. نقوش مهر، تسبیح و سجاده که برگرفته از فضای دینی منطقه است و در ترکیب با عبارات شهادتین و ...، نشان‌دهنده گسترش تشیع در منطقه است. ارائه چنین تزئیناتی در سنگ مزارهای مادر زلیخا، پیاده‌سازی چنین تفکری در امر تزئین سنگ قبرهای این قبرستان بر اساس جنسیت شخص متوفی و براساس شاخص‌های مهم زندگی ایلی و عشایری این منطقه همچون شکار و سوارکاری و...، برای مردان، قالی و قالیبافی برای زنان، نشان‌دهنده شمه بسیار قوی حجار چنین آثاری است که تلاش نموده در فضای محدود سنگ‌قبرها و سختی و مقاومت جنس سنگ، ارزش‌های مهم یک زندگی ایلی و عشایری را به تصویر بکشاند (جدول شماره ۱).

جدول شماره ۱: معانی و مفاهیم نهفته در نقوش تزئینی سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا (نگارندگان).

نقوش	توضیحات	تصاویر
سوار کار	در بین مردان عشایر این منطقه سوار کاری امری پسندیده و بسیار مهم بوده است.	
انسان تفنگ‌چی (تیرانداز)	با توجه به قرارگیری در دامنه‌های کبیرکوه و گونه‌های مختلف جانوری، ایجاد امنیت برای زندگی عشایری، شکار و ... تیراندازی هنری بسیار مهم و کاربردی در بین مردان عشایر این منطقه بیان شده است.	
اسب	اسب، برحسب ضرورت زندگی عشایری یکی از محبوب‌ترین حیوانات در میان مردمان این منطقه در امر سوار کاری، شکار و ... است.	
سگ یا پلنگ	سگ: مهمترین حیوان در امر نگهداری، مراقبت و حراست از گله و محیط زندگی ایلی و عشایری است. پلنگ: شکار این حیوان در میان بومیان منطقه، نشانه توانمندی شخص در امر شکار و امتیازی مهم محسوب می‌شد.	
بزکوهی (شکار)	شکار این حیوان در امر تغذیه مردمان ایلی و عشایری منطقه، مهم و قابل ستایش است.	
آفتابه‌لگن	این وسیله، یکی از پرکاربردترین وسایل مربوط به زندگی روزمره مردمان این منطقه به‌ویژه در امر میهمان‌داری است.	
قیچی	ازجمله ابزار و ادوات موردنیاز زنان در امور مربوط به آراستگی ظاهر خود و نیز در امر مهم قالبیابی، قیچی است.	
شانه	شانه ازجمله ابزار و ادواتی است که جهت آراستگی ظاهر در بین مردمان این منطقه کاربرد فراوانی داشته است. در این میان هنرمند برای تمایز میان جنسیت افراد در طراحی این‌گونه نقوش خلاقیت خاصی را به کار برده است. به‌این ترتیب که برای مردان، شانه یک‌طرفه و برای زنان به ترسیم شانه دوطرفه پرداخته است.	
		
مهر و تسبیح	یکی از نشانه‌های ایمان مذهبی در بین مردمان این منطقه، کاربرد نقوش دینی به‌صورت مهر و تسبیح و نیز اجرای کتیبه‌هایی با مضمون دینی است که در متن پژوهش به آن پرداختیم.	
شانه قالی‌بافی (کرکیت) و قالی	شانه قالی‌بافی یا (کرکیت) در امر قالی‌بافی و نیز خود قالی، ازجمله وسایل و محصولات زندگی عشایری است که در این منطقه کاربرد فراوان داشته‌اند.	

نتیجه‌گیری

قبرستان مادر زلیخا، به‌درستی کتابی است نانوخته از ارزش‌های یک زندگی ایلی و عشایری. همانگونه که بیان گردید، سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا، بر اساس نقوش تزئینی آن‌ها، به دو دسته سنگ قبر مردان و سنگ قبر زنان قابل تقسیم است؛ نقوش تزئینی به‌کار رفته در تزئین این سنگ قبرها، نقوش حیوانی (بزکوهی و اسب)، انسانی، کتیبه‌نگاری (شهادتین و کتیبه‌هایی با مضمون معرفی شخص متوفی، سال فوت و طایفه ایشان)، نقوش نمادین مذهبی (مهر و تسبیح) و نقوش نمادین غیرمذهبی (ابزار روزمره زندگی) است. در این قبرستان، اختصاص دادن نقوشی چون شکار، تیراندازی، شانه یک طرفه به سنگ‌قبر مردان و وسایل قالی‌بافی همچون قیچی، شانه قالی‌بافی و شانه دوطرفه برای زنان، مخاطب را متوجه جنسیت شخص متوفی می‌کند. قالی‌بافی، شکار، تیراندازی یا تفنگ‌چی بودن، در بین مردمان بومی منطقه، از جمله مهم‌ترین ارزش‌های زندگی ایلی برای یک زن یا مرد ایلی محسوب می‌شد. ترکیب به‌جا و شایسته این نقوش با نقوش و کتیبه‌های دینی (مهر و تسبیح و...) نشان دهنده اهمیت اعتقاد به اسلام و تشیع در میان زندگی چنین مردمانی است. بنابراین، سنگ‌های قبرستان مادر زلیخا آینه‌ای تمام‌نما از حضور و وجود اعتقادات دینی در کنار ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی مردمان عشایر شهرستان دره‌شهر در گذشته است. در نهایت امیدواریم که قدر و ارزش چنین میراث پنهانی را قبل از نابودی آن‌ها به‌درستی درک نماییم.

پی‌نوشت

۱- قبرستان مادر زلیخا در زبان محلی این منطقه مار زلیخا خوانده می‌شود. بنابراین در متن پژوهش اصطلاح محلی آن به‌کار برده شد.

منابع

- پورکریم، هوشنگ (۱۳۴۲). سنگ مزارهای ایران، هنر و مردم، دوره ۱، شماره ۱۲، ۳۱-۳۹.
- پویان، جواد و خلیلی، مژگان (۱۳۸۹). نشانه‌شناسی نقوش سنگ‌قبرهای قبرستان دارالسلام شیراز، کتاب ماه هنر، سال ۱۴، شماره ۱۴۴، ۹۸-۱۰۷.
- تناولی، پرویز (۱۳۸۸). سنگ‌قبر، تهران: نشر بنگاه.
- جباری کلخوران، صداقت و خبیری، محمدرضا (۱۳۸۹). بررسی سنگ‌نیشته‌های تاریخی شهرستان یزد (سنگ‌قبر قرون ۵ تا ۱۳ هجری) با تأکید بر ویژگی‌های گرافیکی آن، کتاب ماه هنر، سال ۱۴، شماره ۱۴۵، ۶۰-۷۲.
- خسرونژاد، پدram (۱۳۷۷). سنگ مزارها از پنجره مردم‌شناسی هنر، کتاب ماه هنر، سال ۱، شماره ۱، ۲۳-۲۶.

شریفی‌نیا، اکبر و احمدی، اکرم و قنبری، ندا (۱۳۹۴). نشانه‌هایی از اسطوره‌زایش در سنگ‌نگاره‌های نویافته تنگه بهرام چوبین، فصلنامه جلوه هنر، دوره ۷، شماره ۱، ۲۳-۳۴.

علی‌نژاد، روجا (۱۳۹۳). سفید چاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان شناخت و بررسی مضامین و نقوش تصویری گورستان سفید چاه، نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، دوره ۱۹، شماره ۲، ۴۹-۵۶.

فیضی، مهسا و فیضی، نسیم (۱۳۹۲). معرفی و بررسی باستان‌شناختی نقوش قبرها در گورستان اسلامی بخش مرکزی شهرستان آبدانان، استان ایلام، فصلنامه فرهنگ ایلام، دوره ۱۴، شماره ۴۱ و ۴۰، ۴۷-۶۷.

کبیرصایر، محمدباقر (۱۳۹۱). آثار سنگی تمدن اسلامی در گورستان آرامنه تبریز- ریشه‌یابی و تبیین دلایل وجودی، باغ نظر، دوره ۹، شماره ۲۳، ۷۵-۸۲.

مخلص، فرنوش و احمدعلی، فرزین و شهره، جوادی (۱۳۹۲). مزار پیرمیراد، منظر فرهنگی- آیینی شهرستان بانه، باغ نظر، دوره ۱۰، شماره ۲۴، ۲۷-۳۸.

References:

- Alinezhad, R. (2014). Sefidchah, An Image Beyond of a Cemetery Recognition and Study on themes and Visual Motifs of Sefidchah's Cemetery. *HONAR-HA-YE-ZIBA HoNAR-HA-YE TAJASSOMI*, Vol: 19, No: 2, pp: 49-56 (Text in Persian).
- Faizi, M., Faizi, N. (2014). Archeological Survey of Islamic Cemeteries in Abdanan, Ilam. *Ilam Culture*, Vol: 14, No: 40- 41, pp: 47-67 (Text in Persian).
- Jabbari Kalkhoran, S., Khabiry, M. (2010). Investigating the Historical Inscriptions of Yazd (tombstones of 5-13 centuries A.H.): Focus on the their Graphical Features. *Ketab-e Mah Honar*, Vol: 14, No: 145, pp: 60-72 (Text in Persian).
- Kabirsaber, M.B. (2013). A Study of the Islamic Stone Works in Tabriz Armenians Cemetery. *BAGH-E NAZAR*, Vol: 9, No: 23, pp: 75-82 (Text in Persian).
- Khosronejad, P. (1998). Tombstones from the View of Art's Anthropology. *Ketab-e Mah Honar*, Vol: 1, No: 1, pp: 23-26 (Text in Persian).
- Mokhles, F., Farzin, A. A., Javadi, Sh. (2013). Pir-e Morad Shrine, the Cultural-Religious Perspective of Baneh City. *BAGH-E NAZAR*, Vol: 10, No: 24, pp: 27-38 (Text in Persian).
- Pourkarim, H. (1963). Iran's Tombstones. *Honar va Mardom*, Vol: 1, No: 12, pp: 31-39 (Text in Persian).
- Pouyan, J., Khalili, M. (2010). the Typology of Patterns on the Tombstones in Daro-l-Salam Cemetery of Shiraz. *Ketab-e Mah Honar*, Vol: ۱۴, No:144, pp: 98-107 (Text in Persian).
- Sharifinia, A., Ahmadi A., Ghanbari, N. (2015). Signs of the Myth of Procreation in the Newfound Rock Art in Bahram Choobin Strait. *JELVE-Y-HONAR*, Vol: 7, No: 1, pp: 23-34 (Text in Persian).
- Tanavoli, P. (2009). *Tombstones*, Tehran: Bon-Gah (Text in Persian).